

**1925 чыдың август
31-де үнүн эгелээн**

ШЫН

№ 96
(18216)

**2012 жылдың
август 23,
четверг**

Садар өртээ
5 рубль.

Нийтлэл-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@vandex.ru

Тыва Республиканың Чазаанда

УЛУСТУҢ ХӨӨМЕЙЖИЗИНГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол август 20-де делегейде аталдары алгаан "Хүн-Хүртү" бөлүүнүнң удуртукчузу, Тываның Улустуң хөөмей-жижи, Россияның алдарлыг артизи, Республика Ордениниң эдилекчизи Кайгал-оол Ховалыг-биле ужурашкаш, ооң төрүттүнген хүнү-биле сеткилдинң ханызындан изиг байыр чедирген.

Бөлүктүн чогаадыкчы планнарын сонуургагышаан, Шолбан Валерьевич "Хүн-Хүртүге" бүгү талалыг дуза кадар болгаш даштыкы чурттарга болгаш республика-иштинге бөлүктүн концерттерин организаастаарынга деткимче көргүзөр сорулгалыын чугаалаан. "Хүн-Хүртү" бодунун чогаадыкчы ажылы-биле үндезин тыйа хөгжүмнүн езу-чаңчылдарын камгалагышаан, ону улам сайзырадып, чонунун хей-аьдын көдүрүп чорурун Ш.В. Кара-оол онзалал депмеделгез болгаш республиканын чурттакчы чону-биле бөлүктүн ужуражылгалары удаа-дараа болур ужурлуг дээрзин чугаалаан. Чуге диге "Хүн-Хүртүге" чүгле даштыкы көрүкчүлөр ынак эвес, а өргөзн Тывазында чону база ынак. Ичинчангаш "Хүн-Хүртү" чылда оода беш концерти Тывазынга үндүргөн туар кылдыр дугурушкан.

Кайгал-оол Ховалыг Тываның Баштыңы-Чазак Даргазының саналын улуг сонургал-биле хүлээп алгаш, республика девискээринге бөлүк чылда беш концертти көргүзерин аазаан. "Хүн-Хүртүге" бүгү талалык дуа-деткимче көргүзер деп турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Август эгезинде "Хүн-Хүртү" Японияга, Португалияга оюнун көргүскенин артист сонуурга-тыппаан, оларның концерт үндүрө

үезиниң хун, шак бүрүзү шагдала санаттынып каанын чугаалааш, республикага эртер концерттерниң үезин баш удур эрте-ле дугуржуп ал турарын сүмелээн. Шолбан Валерьевич аңаа харыы кылдыр республиканың онзагай оувр-хевирин ыраккы даштыкы чурттарда төлөптий-биле бадыйткап көргүзүп чоруур бөлүктүн концерттерин органиастажырынга бүгү талазы-биле долу хемчээлдиг деткимчени аазаан.

Ужуражылга үезинде Тыва Республиканың Баштыңы биле артист тыва культураны хөгжүдериниң айтырыглары, чаагай езу-чаңчылдарны камгалап арттырырын, тыва оолдарны төрөөн чуртунга ынак болурунга кижизидериниң, тыва культурага болгаш езу-чаңчылдарга ынак болуп, хүндүлээринге кижизидериниң айтырыгларын база сайгарып чугаалашкан.

Бистиң корр.

**РОССИЯНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТИЗИНДЕН
БАЙЫР**

Чоокта чаа Ада-чурт-
туң Улуг дайынының хоо-
чуну Николай Федорович
Лебедев – 95, а куш-ажыл-
дың хоочуну, Тыва АССР-
ниң алдарлыг башкызы
Анна Опакаевна Седип 90
харлааннар. Оларның юби-
лейлери-биле РФ-тиң
Президентиизи Владимир
Путин болгаш ТР-ниң
Баштыңы-Чазаның Дар-
газы Шолбан Кара-оол
байыр чедирген.

Наадым байырлалының хүннеринде ТР-нің Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдe яамызының сайыды Анатолий Дамба-Хуурак хоочуннарга аалдап барып, байыр чедирбишаан республиканың Баштыңының адындан белектерни сөңнээн. А.Дамба-Хуурак хоочуннарны төрөөн черин камгалаарыга база республиканың хөгжүлдeзинге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кириштиргени дээш четтиргенин илередип, быжыг кадыкшылды, ам-даа узун назылаарын күзээн.

КОЛ ЧҮҮЛ – АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛИ

ТР-нің янзы-бүрү яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчуларының киржилгези-биле Тываның Баштыңы-Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң эрттирген хуралына кышка белеткел айтырыгларын сайгарып көргөн.

Үлөтүр болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолдун илеткээни-биле алырга, адалга-энергетика комплэкзиниң объектилеринде база чуртталга-коммунал ажыл-иштеринде септелге — белеткел ажылдары токтааттыгнан чурум езугаар чоруп турар. Иңчалза-даа эрткен чылга бодаарга, ыраккы болгаш аргыжары берге кожууннарже хөмүр-даш сөөртүлгези озалдап турар. Август 20-ге чедир чүгле 10 кожууннун арасындан 5 кожуун хөмүр-даш сөөртүлгезин гелзэн.

Манаа хамаарыштыр хүн бүрүдө шыңгы
ынадаан тургузарын Шолбан Кара-оол
летпур яамызындан негээн. Оон аңгыда,
ывааның Баштыны шунту чогуур албан
ерлеринге дараазында чүүлду чугаалаан:

— Кышка белеткел ажилдарын күүсе-дири-биле чүглө 1 ай чартык хуусаа арткан. Ынчангаш шудургу болгаш түннелдиг ажилдаары чугула. Келир одалга сезонунда шупту албан черлери одалга материалдары-биле хандыртынган турар ужурлуг. Онза байдалдарда база белен турары албан. Кыштын чыккылама соогунда Эрзин ко-жуунун чамдык суурларынга 18 шак дургу-зунда электри хандырылгазы чок артканын билер силер. Ол ышкаш республикада сейсмологтуг айыыл ам-даа артпышаан. Ынчангаш удуртукчулар база ажилдакчылар 40 градус сооктарда онза байдалдар уезинде чүнү канчаары деп айттарыгга харыыны чиге билген турар ужурлуг.

ТР-нің қадым камгалал болғаш социал хөгжүлде қамызыңга эмнелгелерде авто номнуг электри хандырылгасының байдалың өөренип көөрүн база онза байдалдарда ажилдаарының белеткелин хынаарың дааскан. Хамааты камгалал болғаш онза байдалдар агентилелинге озал-ондакка удур курлавырың дериг-херекеслин катап-катап хынаарың Шолбан Валерьевич айыткан.

ТР-нің албан-еузунуң сайтызындан.

ТЫВА ЧА АДЫКЧЫЗЫ ЛОНДОНГА КИРЖИР

Тыва ча адыкчызы Михаил Оюн Россияның национал шилдиндек командазының составыга кирген, ол чайгы XIV Паралимпий оюннарыга киржир.

Республиканың аныяктар херектеринин болгаш спорт талазы-биле сайыды Уран-кыс Ондарның чугаалап турары-биле алырга, Тыва спорттун төөгүзүндө бир дугаар Паралимпий оюннарынга М.Оюнунң киржири ол. Лондонче ужуdup үнер бетинде, август 21-де, Михаил Оюн өөрү-биле кады Кремльге киргеннер, аңаа чурттуң Президентизи Владимир Путин-биле ужуражылга болган. Күрүне баштыңы-биле ол хүн 270 кижии ужурашкан, 163 спортчулар, тренерлер, эмчилер, массажистер болгаш сурдоочул-дурукчулар.

"Бистин спортчуларывыстың оюннары чайыннанчак болгаш түңнелдиг болур" — деп, Президент чугаалаан. Паралимпий шимчээшкени чуртта шапкын темп-биле сайзырап турар дээрзин ол демдеглээн.

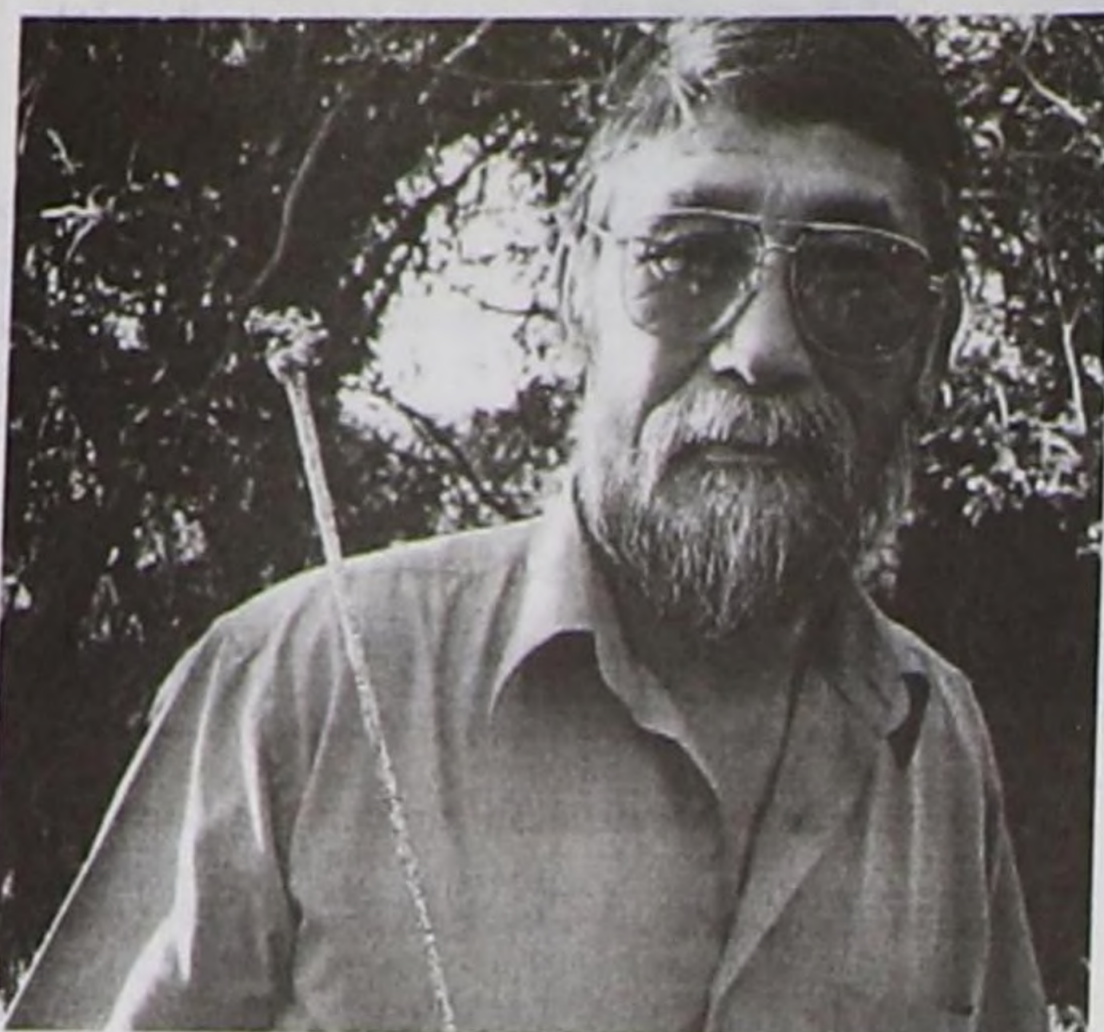
"2015 чылда кадыкшылы кошкак кижилерниң 20 хуузу спортче хаара туттунар, а 2020 чылга чедир – 10 хуузу. Амгы үеде чүгле 1,5 хуу болуп турар, ол аажок эвээш" – деп, В.В. Путин чугаалаан.

Лондонга болур Паралимпий оюнна-
рынга спорттун 12 хевиринге Россияның
төлээлери киржирлер. Кадыы кошкак
спортчуларның ча адарының талазы-биле
Туринге болган делегей чемпионадынга
Россияның шилиндек командазы тиилээн
соонда Паралимпиадага киржир эргени
Михаил Оюнга тывыскан. Ынчан Россияның
спортчулары Мурнуу Кореяның төлээлерин
тиилээннер, Лондонга болур оюннарга
киржир үш лицензияны чаалап алганнар.
Тыва ча адыкчызы-биле кады медаль дээш
база ийи россияжилер – Забайкалье чурттуг
Тимур Турчинов биле Краснодарның адыг-
жызы Михаил Шестоков олар деми-
сежирлер.

Михаил Оюн — Бай-Хаакта элээдилернин спорт школазының тренери, ол 11-14 харлыг 30 кижини ча адарынга өөредип турар.

Бистиң корр.

Сергей КОЧАА: «ТЫВАНЫҢ ЧАЗАА БАЙ-ТАЙГАНЫ ДЕТКИП ТУРАР»

Бай-Тайга кожунунуң Кызыл-Дагдан алдарлыг даш чонукчузу, Тываның алдарлыг чурукчузу, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Сергей Кочаа «Наадым-2012» байырлалының дугайында бодунуң бодалдары-биле үлешкен. Чүге дизе бо чылын малчыннарның байырлалын 2011 чылда көдээ ажил-агыйын болгаш көдээниң социал адырын хөгжүдериниң түң-нелдери-биле муниципалдыг тургузуларның аразына тиилекчи болган Бай-Тайга кожун эрттирген. Бо талазы-биле Сергей Хо-

мушкевичиден бодунуң үзел-бодалын үлежирин дилээн мен. Номчукчулар-биле Сергей Хомуш-куевич Кочаа:

— Өскөн-төрээн Бай-Тайгам мурнакчы болуп үнүп келгенинге өөрүп тур мен. Ол дээрге, бистиң малчыннары-биле чедишкени-дир. Кожуун төвү Тээли суур чаарттынып, өскерилген-дир. Чазактың аңгылап берген акша-хөреңгизинге чаа стадионну тудуп, кудумчуларны чаагайжыдып, оруктарны септеп алганы көскү. Сөөлгү чылдарда башкылар болгаш эмчилерниң хей-аады кө-

дүрүлгенинге өөрүп турар мен. Чүге дизе школаларның болгаш эмнелгелерниң материал-техниктиг деришкенинге улуг кичээни углап, башкыларга грантыларны тыпсып, аныяк эмчилерге деткимче төлөвирлерни берип турары оон бадыткалы.

Чазактың талазындан муң малдыг малчыннарга социал чиигелдерни көргүзүп эгелээн онза-дыр. Ынча хей малды малдап, оон-биле холбашкан ажилдарны кылыры дыка күш негеттинер хары-салгалыг күш-ажыл-дыр. 300-400 баш малды малдап турар "орту-мак" малчыннарже чазак-чагырга кичээни угландырар болза эки боор деп саналдыг мен. Оларны деткири база чугула.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Тываның улусчу ус-шеверлерин болгаш дарганнарын онзалал демдеглээр дээн кичээниң демдеглексе тур мен. Тыва национал культураны хөгжүдер тускай төптүн ажиттынганы — оларга деткимчениң бир базымы.

Бай-Тайга кожунунуң бурунгаар хөгжүлдээниң айтырыглары Чазак Баштыңының сонургалында дээрзин база демдеглээн. Ти-лекчи кожун дээш алган 10 млн. рубль-биле база машина-трактор станциязы тус черниң чурттакчыларына ажиттыг дыка хей ажил-херектерни бүдүреринге чигинмес мен. Тываның бурунгаар хөгжүлдээнде тургустунган социал болгаш политиктиг турум чорукту кадагалат артыра чугула. Мурнувуста кады шиитпирлээр ажилдар хей.

МУНИЦИПАЛДЫГ ХУРАЛДАРНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫ ЭГЕЛЭЭН

Тываның ийи муниципалдыг районнарына депутаттарның соңгулдары бадылаашкынарның чаңгыс аай хүнү — октябрь 14-түн мурнунда болур.

Келир воскресеньде, август 26-да, Бай-Тайга кожунунуң чурттакчылары Төлээлекчилер хуралын соңгуп алырлар, а үш неделя эрткенде, сентябрь 16-да, Барыын-Хемчиктин депутаттар корпусу тургустунар. Тываның Соңгулда комиссиязының секретары Мерген Самбаланың чугаалап турары-биле алырга, хуралдарның боттарының тарааны-биле бо ийи кожун бадылаашкынарның чаңгыс аай хүнүнче кирбейн барган. Оон-даа чугула чүүл бар, ол дээрге республиканың бо муниципалитеттеринде беш чыл дургузунда бир дугаар эрге-чагырганың төлээлекчи органның дорт болгаш бүгү-ниити соңгуп ал турары бо. 2012 чылга чедир кожуннар хуралдарының 70 кире хууун суур бүрүзүндө ийи кижини — суму баштыңын болгаш тус чер хуралының депутадын төлээледир арга-биле тургузуп келген.

Тус чер хуралдарының соңгулдарын эрттирериниң дугайында эгелээшкени Тываның Чазаа үндүрген. Тыва Республиканың Баштыңының тус чер бот-башкарылга органның харыылап турар оралакчызы Артур Монгалдың чугаалап турары-биле алырга, төлээледир чорук чүгле ачык чок болган эвес, харын-даа муниципалдыг, оон туржук күрүнэ эрге-чагыргаларының адын чонунуң караанга баксыраткан. Эргелеп-башкарылганың аразында бүгү денелдерниң харылзааларының үстүрүнө чедирген. Кожуун баштыңын депутат кылдыр чыылган сумулар төлээлери сонгаан болганда, ол баштың олардан дыка хамааржыр алаар болгай. Ол-ла депутаттарның сонгааны хуралдың керээз-езугаар томуйлааны кожун чагыргазының даргазы база ындыг хамаарылгаже кире бээр. Оон түнелинде кожунунуң удур-

тукчулары оларның боттарын ка-жан-даа халап кааптып болур албан-дужаалдыглар-биле ажил-даар апарган.

"Хойлар" "кадарчыларын" хай дээр бо байдал муниципалитеттерниң регион эрге-чагыргалары-биле харылзааларына салдарлыг болуп турары чугаажок. Ажилдап тур-гаш оон сонгаан сумулар даргала-рынче көрнүр чорук удуртукчуларда тургустунуп келген. Сумуларның албан-дужаалдыглары ол байдалды дораан ажыглап эгелээнер. Оон түнелинде "төлээ-леткен" хуралдарның ажил-чорудулгазының үзүндө оларның талазындан саң-хөө болгаш өнчү-хөреңги хажыдышкынарны, чамдыкта бюджет акша-хөреңгизин оорлаар, күрүнэ өнчү-хөреңгизин, чер участоктарын кара туразында үлээр дээн ышкаш өске-даа чоруктар көвүдөп турар апарган. Ол-ла үеде көдээ удуртукчуларга хамаарыштыр республика Баштыңынче кирип турар хомудалдар көвүдээн, а оларны ажилдан халаары болдунмас — деп, А. Монгал чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эргелеп-башкарылгада шак ындыг дески эвес чоруктарны чайладыр дээш чаңгыс эвес удаа хемчеглер ал келген. Чижээ, муниципалитеттер баштыңнары сонгутуруп-даа алыр болза, оларны халаар арганы тыпкан. Тус чер хуралдары оларны боттарының шиитпирлээни-биле-даа, республика удуртукчунуң дилээ-биле-даа албан-дужаалдан хостап болур апарган. Хоойлуну мынчаар ажыглап-даа турар болза, херек кырында боттанышкыны чедимче чок болган. Ынчангаш район хуралдарының депутаттарының бүгү-ниити болгаш дорт соңгулдары-нче катап эглири чугула деп республиканың эрге-чагыргазы

шиитпирлээн. Ону боттандырада боттарының уставтарын хандыр сайгарарынын, оларга эргежок чугула эдилгелерни кириренин чугулазын районнарда бүзүредир ужурга таварышкан. Шолбан Кара-оолдун дилээ-биле Тываның муниципалдыг тургузулар Чөвүлели ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Тус чер бот-башкарылганы болгаш көдээниң хей-ниитизин үр-ле сургаары негеттинмээн, көдээ-ниң албан-дужаал элээннерин район хуралдары-биле төлээлеткенин уржуун олар 5 чыл дургузунда боттары көргөннер. Бир удуртукчунуң өскөзүндө хамааржыр апаарын баш удур көргө-нинден ол байдалдан ойталаан муниципалитеттерниң дуржулгазының шынныын амыдырал бадыткаан.

Депутаттарның дорт соңгулдары-нче эеп келишкенин чурттакчы чонунуң билип турары дээрге ол соңгулдарының болурун бадыткап турар деп Соңгулда комиссиязы санал турар. "5 чыл дургузунда улус район эрге-чагыргазы соңгуурун утупкан, ынчалза-даа ажык эвээш удуртукчуларны солуур күзел бадылаашкыны хуннеринде чонунуң хей кээрин магадылап турар, оон кырында соңгулда чорудулгазына политиктиг партиялар база идепкейлиг кирип турар" — деп, Мерген Самбала чугаалаан. Комиссияның дыңнатканын езугаар алырга, Бай-Тайганың Төлээлекчилер хуралының депутаттарына бүгү кандидаттарны "Чаңгыс демниг Россия" партиязының болгаш РФКП-ниң партияжи даңзыларын езугаар депшиткен.

Республиканың өске кожуннарына тус чер хуралдарының депутаттары бадылаашкыны чаңгыс аай хүнү — октябрь 14-те соңгуур. Ол хүнүн соонда кожун болгаш суму денелдиг муниципалдыг тургузулар 80 ажык хуу чаарттынар деп соңгулда комиссиязы дыңнадып турар.

Юрий НИКИТИН.

НААДЫМ КҮРҮНЭ БАЙЫРЛАЛЫ БОЛУР

Малчыннарның Наадым байырлалына байырлалы эрге-байдалды тыпсыр дугайында ның Баштыңы Ш. Кара-оол шуулган үезинде дыңнаткан.

Малчын кижиниң ижин мактаан байырлал кижизидикчи уткалыг бооп, бирги ээлчегде көдээ суур-нуң кол ишчизи малчын кижиниң күш-ажылына мөгейи болур. "Байырлалдың хүннерин Респуб-лика Хүнү-биле чергелештир эвес, а июль 15-те — кажан мал оолдаашкыны дооступ, коданнар-

ны үзүп каапкан үеде дем чугула деп санап турар. Т ол үеде малдың баш саны келир кышка мал курлавырын чечени б алыры дээн ышкаш сор тодарал кээр" — деп ТР-н ажил-агый сайыды С. саналды кириген.

МОСКВАЧЫЛАРГА — ТЫВАНЫҢ АРЫГ АЪШ-ЧЕМ

Тыва Республика биле Москва облазынын зында садыг-экономика, эртем-техниктиг бо культурлуг кады ажилдажылганы чорудар та биле дугуржулгага ийи тала атты салганын бис.

Ужуражылга үезинде республиканың көдээ ажил-агый сайыды С. Монгуш биле областың көдээ ажил-агый сайыды А. Скорый агроулетпүр адырына кады ажылдап болур тодаргай сорулгаларны сайгарып чугаалашкан. Этти болбаазырадырының үлетпүрүн кады хөгжүдери кады ажилдажылганың өзүн тургузар. Кызыл болгаш Чадаана хоорайларга

эттің баштайгы болбаазы газы — дириг малды цехтерни ажыдар.

Экологтук арыг хой, ин ээди-биле москвачыларны рарында аңгыда, пөш т янзы-бүрү каттар болгаш лерни база чорудар. Москва зының төлээлерин Тываны сугларында туткан балык циялары база сонургадып

АК-КӨК ТЫВА ДУГАЙЫНДА

Турцияның улуг дээн телеканалдарының би-зи - NTV Тыва дугайында кинону тырттырар. дугайында Турцияда Россияның элчин чери ажилдакчызы Елена Кара-Сал Тываның Башты Шолбан Кара-оол-биле ажил-агыйжы ужуражы үезинде дыңнаткан.

Түрктөрни бистиң республика-выстың төөгүзү, байлак культу-разы, ылаңгыя салгалдан салгал дамчып чоруур тыва чонунуң сыгыт-хөөмейи сонургадып турар. Тур-цияның журналистери Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Конгар-оол Ондарны бири, дың-наан болгаш оон-биле ужуражып, сыгыт-хөөмейин дыңнап, бодунуң

чонунга чоок таныштырар га-лыг. Оон аңгыда тыва хө-херекселдериниң кылыкчыла-шеверлер, тыва хүрештин на-нары, турисчи программалар кирип турар ыдыктыг чери база тырттырлар.

Сентябрьның бирги чарты кээр аалчыларга Тыва бодуну не онзагайын көргүзүп, ба-гадыры чугаажок.

Каш хонгаш чаа өөредилге чылы эгелээр

КЕЗЭЭДЕ ЧАШТАР АРАЗЫНДА

Башкы дугайында сөс

Бистин солуннун редакция-
зынга О.С.Сандактын өөреник-
чилеринин ада-иелери Эрес-оол
Борисович, Айлаңмаа Кызыл-
ооловна Монгуштардан чагаа
келген. Уругларга ынак, ажылынга
бердинген, мергежилинин тергини
башкы өөреникчилерге быжыг
билиг бээр дээш ак сеткилдиг-биле
ажылдап чоруурун демдегле-
ишаан, аңаа өөрүп четтиргенин
илердип, "Шынның" арнынга
башкы дугайында бижириң олар
дилзэн болду. Ажы-төлдүн эки
өөредилге-кижизидилгези башкы-
дан база ада-иелерин ботта-
рындан дорт хамааржыр болгай.
Бо таварылгада башкы биле ада-
иениң харылзаазы быжыг, ол
харылзаа үре-түннелдерлиг-дир
дээрзин эскерип, билгеш, ада-
иениң дилзэ-биле Ольга Седип-
олоовнага ужуражып чеде бердим.
Эрткен чүс чылдың 1970-1980
жылдарында Кызылдың педагогика
институтунга бир-ийи чыл карыш-
кактыг үеде кады студентилеп
турган болгаш, башкыны дораан
танып кагдым. 1975 чылдың сен-
тябрь 1-де оруувус бир-ле дугаар
каттышкан. Ынчан студентилерни
бир ай дургузунда совхозтарже
шефтедип чорудуптар турган. Фи-
зология факультетинин бөлүүндөн
чыдып калгаш, эге өөредилге
факультетинин студентилери-биле
кады Каа-Хем кожунун Бүрен-
Бай-Хаакка картошка ажаалда-
зынга ажылдаар ужурга таварыш-
кан мен. Кызыл хоорай чурттуг
Ольга деп чараш кысты ынчан бир
дугаар көргеним ол. Каракта-
рында оттар чайнап турар, өткүт
үнүг, каткызы кайы ырактан
аңгылаанып келир уруг болчук.
Аңгыс бригадага кады ажылдап
гелзэн бис. Ажыл бисти найырал-
даштырып каан. Оля дыка чугаа-
ыр, найыралдажып билир, ажык
сеткилдиг кыс-тыр дээрзин чоорту
биле берген бис. Хамык механи-
катор оолдар ону чаптаар, чараш-
ынар, ону бо-ла бужургандырган
урар. Ол хиреде Оля олары-биле
акташпас-даа, бичии када мого-
тынар, оон анаа апаар турганын
актып келдим. Оон аңгыда
институттун факультеттеринин ара-
зынга уран чүүл көрүлдери бо-
ур. Эге өөредилге факуль-
тетинден Оля пантомима көргүзүп
нүп кээр турган. Бистерни көдээ
школалар дооскан уругларны
пантомимага кым өөредир боор,
ынчангаш ол чаа чүүлү дыка
онуургаар турган бис. Ольга
артист болур турган талантылыг

кижи-дир звеспе деп көөр тур-
дувус. Ам бодап орарымга, ол
ынчан-на улустун кичээнге
хаара тудуп, сонуургадып шыдаар
турган болгаш, бүгү назынында
бичии уруглар-биле ажылдап
чорууру ол ышкажыл. Чаш уруглар
хензиг-даа меге чүүлү эскерип
каар болгаш, дораан хөңнү кала
бээр. Бичиилерге сеткилинден ынак
кижини чаштар база эндевес.
Маңаа ийи таладан улуг ынакшыл
херек, кайы бирээзи ынак звес
болза, чорук чогувас.

Ольга Седип-олоовна Россия
Федерациязының өөредилгезинин
хүндүлүг ажылдакчызы атка четки-
жеге, күш-ажылдың хоочуну бол-
гужеге уруглар-биле ажылдап чо-
рууру бо. Ам оон арга-дуржул-
газы-даа баяан. Башкылаашкындан
аңгыда, ол улуг хөй-ниити хүлээл-
гезин күүседип чоруур. О.С. Сан-
дак — Кызыл хоорайның школала-
рының башкыларының эге класс
башкыларының методиктиг катты-
жышкынының удуртукчузу. Ай
санында каттыжышкынын кежи-
гүннерин чыып, ажыл планынга чүнү
кириерин дугуржуп, ажык кичээл-
дер, мастер-класстар, семинар-
ларны удаа-дараа эрттирип турар.
Башкылаашкын ажылынга хамаа-
рыштыр кандыг чаа чүүлдер
көстүп кээр болдур, кандыг чаа
доктаал-саавырлар үнүп кээр бол-
дур ону дораан сайгарып чугаа-
лажып, санал-оналын үлежир.

Аныяк шаавыста, студент
уруглар тургаш Оля, Света дижи
чораан боттарыныс ам кырган-
авалар апарган ужуражып келгеш,
хүндүлөжип адажып чугаалаш-
тывыс. Кандыг чылдаган ужурун-
да ону адап-сурап чедип келге-
нимни тайылбырлааш, сонуургаан
айтырыгларымга харыылап бээрин
диледим.

— Ольга Седип-олоовна, си-
лерни көрүп кааш Бүрен-Бай-
Хаакка картошка ажаап турга-
нывысты сактып келдим.

— Мен база Бүрен-Бай-Хаакты
дораан сактып келдим. Дыка-ла
чараш, солун үелер-ле болгай. Мен
оон соонда ол суурга черле чедип
көрбедим. Журналистер ажыл
аайы-биле четпес черинер чок-ла
болгай, барган боор силер аа?

— Ийе. Картошка ажаап турга-
нывыс соонда, он чыл эрткенде
ажыл аайы-биле четкен мен.
Каас-чараш Бүрен-Бай-Хаактың
алдын күзүн чаражы дам баар
ийик чоп, ол-ла хевээр чорду.

Ольга Седип-олоовна, эге
өөредилге факультетинин бир

"Эң-не баштайгы башкым силер!" деп бо
башкының дугайында чылы-биле сактып чоруур
аныяктар-ла хөй. Ынчанмайн канчаар, Ольга
Седип-олоовна Сандак эге класс башкызы болуп
ажылдаа-ла, 33 чылдың нүүрүн көрүп турар.
Сөөлгү чээрби чылдарның дургузунда ол
Кызылдың 3 дугаар школазында ажылдап турар.

дугаар доозукчулары болгай
силер, баштайында каяа башкы-
лап эгеледиңер? Арга-дуржулга
чок аныяк кижиге баштайгы
чылдар дыка берге боор чүве-ле
болгай.

— Өөм ишти Виталий ынчан
милицияның дээди школазын
дооспаан, өөренип турган болгаш,
мен бир-ле дугаарында Тес-Хем-
ниң Берт-Даг школазынга ажыл-
дадым. Оон өөм ишти доозупкаш
чедип кээрге, Эрзин кожунче
ажылдадып чоруткан, ынчангаш
мен база Эрзин школазынга
ажылдап эгелээш, аңаа тос чыл
башкыладым. Бирги класска хү-
лээп алган өөреникчилерим-даа
чүнү-даа билбес, мээң-даа арга-
дуржулгам чок, бергедевес аргам
чок. Бир звес арга-дуржулгалыг
дагдыныкчы башкыларым Любовь
Түлүшова Дамба-Хуурак, Вален-
тина Кызлаевна Натсак, Галина
Кара-олоовна Норбу оларның
деткимчези звес болза, та канчаар
турган мен ыйнаан. Олар меңээ
дузалажып, канчаар ажылдаа-
рының уг-шин айтып берип турду.
Ол дээш бо улуг башкыларымга
бүгү назымында мөгөйип чор мен.

— Өг-бүлөңер-биле танышты-
рып көрүңер, башкы.

— Үш ажы-төлдүг болдувус.
Өөм ишти Виталий Кыргысович
ажылының аайы-биле айыыл-
халапка таварышкан чок болган.
Уругларым ам шупту өг-бүлелиг.
Дөрт уйнуктуг мен.

— Бир дугаар башкывыс си-
лер дээш, доозукчулар кежээ-
зинче чалап кээр өөреникчи-
риңер-даа эмгежок боор аа,
Ольга Седип-олоовна?

— Дөрт чыл эртерге-ле, ындыг
чалалгалар ыяп келир-дир. Бичии
чаптанчыг өөреникчилеримниң
өзүп, чалыы оолдар-кыстар апар-
ганын көргөш, бирде мырыңай
танывайн баар мен. Ынчалза-даа
чугаалажып тура, бир-ле аажы-
чангындан, чугаазындан, үнүндөн
танып каар-дыр мен.

— Бичии өөреникчилери-
ңерниң өөредилге-кижизидилге
ажылын кандыг угланышкын-
биле чорудуп турар силер,
башкы?

— Хөй чылдарның дургузунда
өөредилге-кижизидилге ажылынга
төрзөн черивистиң бойдус камга-
лалының темазын ажыглап чор
мен. Бойдус эртемнге даянып
экологтук кижизидилгени чорудуп
турар мен. Математика, орус дыл
болгаш өске-даа кичээлдер үезин-
де экологтук билигни берип болур
дээрзин бо чылдарда ажылдап
келген арга-дуржулгам бадыйткан.

— Чүгле өөреникчилериңер звес, а ада-иелер база силерге ынак,
аажок хүндүлээр дээрзин билир болгай силер, Ольга Седип-олоовна.
Оларның мөгөйи кандыг-даа шаңналдан артык өөрүнчүг боору
чугаажок, чүге дизе олар дөрт чыл дургузунда хүнүнү-не силерниң
кылып турар ажылыңарны көрүп, билип, киржип турар. Чаа өөредилге
чылында чедишкениңер улам немежиң-ле гулар болзун, башкы.

Чурулга болгаш күш-ажыл кичээл-
дери уругларның улуг сонургалын
болдурар-дыр, чүге дизе олар
өңгүр, көскү, чараш чүүлдерни ма-
гадаар болгаш чүнү-даа боттары
холу-биле тудуп кылырынга ынак.
Каттышкан кичээлдерге уруглар
дыка ынак. Чижээлээрге, орус дыл
болгаш чурулга, орус дыл болгаш
хөгжүм, бойдус эртеми болгаш
чурулга, класстан дашкаар ном-
чулга болгаш чурулга дээн ышкаш.

— Класстан дашкаар чорудуп
турар ажылдарыңарны сонуур-
гадып көрүңер.

— Класстан дашкаар ажыл
башкы биле уругларны дыка
чоокшулаштырар. Үргүлчү олар-
биле кады чорааш, башкы кижиге
уругларның аажы-чаңын, сонуур-
галдарын бүгү талазы-биле шин-
чилеп, хандыр билип алыр болгаш
оларның ынакшылын, хүндүткелин
чаалап алыр аргалыг. Янзы-бүрү
экскурсиялар, делгелгелер, мөө-
рейлерни эоттирип турар бис.
Ылаңгыя дириг бойдус-биле, үнүш-
тер, куштар, дириг амытаннар-биле
таныжарыңа уруглар ынак. Ын-
чангаш март айда "Куштар хүнүн"
демдеглеп, "Куштар дугайында
чүнү билер сен?" деп викторинаны
эрттирип чаңчыккан бис. Дириг
бойдус — өөредилге-кижизидил-
гениң бүзүрелдиг даянгыгы.

— Өөреникчилериңерниң
чедишкениңер дээр-ле си-
лерниң чедишкениңер бол-
гай, башкы. Чүнү онзалап дем-
деглеп болур силер?

— 2010 чылда "Ногаан өр-
темчей" экологтук конкурска ти-
лелгевис өөреникчилеримни-даа,
ада-иелерин-даа дыка өөрткен.
Аңаа өөреникчилерим эм оъттар
болуп алгаш киришти. Аразында
Кызыл дептер безин бар. 2011
чылда "Бойдусту танып, билип ап
чор мен" деп мөөрейниң органи-
закчызы болдум. Ол мөөрей
уругларның интеллектуалдыг-
чогаадыкчы арга-шинзэн бедиде-
ринге улуг рольдуг. 2012 чылда
"Че-ве, уруглар!" деп мөөрей уруг-
ларга уран талантызын ажыдар
арганы берген. Журиге класстың
оолдары ажылдап, тиелекчини
шилзэн. "Мистер класса" кон-
курстун тиелекчизин уруглар ши-
лзэн. Эп-найыралдыг 4 "д" кла-
зывыс школының ырлыг чыскаа-
лынга тиелекчилерниң бирээзи
болган.

— Ам сентябрьның 1-де база
чаа биргиклассчылар алыр силер
бе, башкы?

— Ийе. Дөрт чыл иштинде кады
өөренип каар болгаш, бешки
класске кирип тура, өөреникчи-
лерим-биле ыглажыр чыгыы
байырлажыр-дыр бис ийин.

Редакцияның
почтазынданКАРА АСКЫРЛЫГ
КАЛЫН-ООЛ
ИРЕЙ

Улуг-Хемниң Ийи-Талга эм-
нелге салбырын 1962 чылда
эргелекчилеп тургаш, Федосья
Сатовна Төмүр-оол деп акушер
эмчи-биле кады ажылдап турдум.
Февраль, март айларда улуг
эпидемия — грипп неперзэн.
Грипп соонда чамдык улуг-бичии
улус өкпе-хөреэнге дегдирип,
чалалгаларны удаа-дараа кылып
турган. Суур адаанга хаван фер-
мазы турган. Малчын коданнар
база хөй. Эпидемия үезинде
Шагаан-Арыгдан улуг эмчилер
неделяда бир катап чонга хүлээп
алышкыны кылгаш, аарыг
улустун бажыңнарынга чедип, 4
шактап тургаш эмнер сыкыртыр,
банка, горчичник салыр дээш, хөй-
ле эмнер бижип берип кааш чоруй
баарлар. Кожуун эмнелгезинде
хостуг орун чок дээш хар четпээн
бичии чаштарны, берге аарыг
кижилерни суур эмчилеринин
хайгааралыңа турар кылдыр
арттырып каар турдулар. Божуур
херээжен кижини-даа өглеринге
чиик-чаагай божудуп алыр турган
үе ол. Телефон-даа, машина-даа
чок, суур иштинге, фермаларже,
алаакта аалдарже чалалгалар
кээрге, дүне-хүндүс-даа дивейн
маннажып, малчын коданнарже
аъттыг баар турдувус.

Бир катап грипп-даа кедерзэн.
Малчын коданнарже баары-биле
колхозтан дуза дилзэн бис. Колхоз
даргазы колхозтун ыңай-бээр
чорук кылыр аскырын шанаа-биле
ажыглаарын чөпшээрзэн. Ас-
кырың улаачызы мээң ачамның
төрели Кыргыс Калын-оол деп
ирей турган. Ол бис-биле бир ден,
мога-шылаг чокка аалдар кезип,
бисти аай-дедир сөөртүп турганын
черле утпас мен. Оон толтуг-
томаанныг аажы-чаңы, дүн-хүн
дивейн кара аскырын шанактап
алгаш чоруп турганы амдыгаа
дээр карактарында чуруттунуп
чоруур. Калын-оол ирей ТАР
үезинде хөй мал өстүргөш, орден-
биле шаңнаткан деп база дыңнаан
мен. Хөй малының чартык кезин
фронтуга белек кылдыр база
берген деп билир мен. Ол кара
аскырының дузазы-биле эмчилер
сөөртүп тургаш, та чеже кижиниң
амы-тынын камгалашкан. Калын-
оол ирей звес турган болза, аарыг
улусту бажыңнарынга 4 шактап
сыкыртыры дыка берге турган
боор.

Ол үеде колхоз даргалары
чиик машина чок, шанактыг
аъттарлыг турган. Калын-оол ирей-
даа, кара аскыр-даа бодунуң
үезинде шыдаар-ла турганнар.
Амгы бо үениң сайзыраанын кижиге
магадап ханмас: эмнелге салбыр-
лары бүрүн дериг-херекселдерлиг,
телефоннуг, машиналыг. Аарыг-
аржык эвээжзэн. Улус өглеринде
боттарын боттары сыкыртынып
эмнеттинип турар болу берген.
Чалалгалар эвээжзэн. Күрүне база
чонунуң кадыныңче улуг кичээн-
гейни салып, "Кадыкшыл" деп
национал төлөвилел ажылдап
турар.

Роза КЕНДЕН,
хоочун эмчи.

Кызыл кожун.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
"Шынның" корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринин педагогика ажилдакчыларының болгаш класстар (бөлүктөр) удуртукчуларының өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының шаңналын алырының конкурсузунуң тиилекчилеринин дугайында

Мурнады хөгжүдөр "Өөредилге" национал төлөвилелдин "Ада-чурт өөредилгезинин эң эки үлегер-чижээн деткири болгаш сайзырадыры" угланышкынын Тыва Республикага күүседир сорулга-биле, 2006 чылдың май 18-те "Өөредилге талазы-биле Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тургузарының дугайында" Тыва Республиканың Чазаның №642 доктаалына дүүштүр база өөредилге талазы-биле Тыва Республикага күүседир сорулга-биле Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле конкурс комиссиязының 2012 чылдың июнь 15-те хуралының №2 протоколунга үндезилээш:

1. Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыры-биле өөредилгениң инновация программаларын, амгы үениң технологияларын

Эге ниити, кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң ниити-өөредилге программаны күүседип турар, өөредилге албан черлеринин федералдыг бюджеттен акша шаңналын алыр эң эки башкыларының конкурсузунуң тиилекчилеринин даңзызы

Сайзана Каң-Демировна Маадыр — Тес-Хем кожуунун О.Шынаа ортумак ниити-билиг школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

болгаш төлөвилелдерин идепкейлиг шиңгээдип турар республиканың өөредилге албан черлеринин эң эки педагогика ажилдакчыларының, инновациялыг чурумда ажилдап турар класстар (бөлүктөр) удуртукчуларының-конкурс тиилекчилеринин даңзызын бадылаар.

2. Бо айтышкыны "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

3. Бо айтышкынын күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының болгаш Чазак Аппаратының социал политика эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың август 18
177-РП

Ольга Седип-ооловна Сандак — Кызыл хоорайның ортумак ниити-билиг №3 школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;
Ирина Николаевна Жердинская-Тыва

Республиканың күрүне лицейи күр автономнуг өөредилге албан чери;
Виктория Викторовна Донгак — хоорайның №9 гимназиясы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери.

Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыры-биле өөредилгениң инновация программаларын, амгы үениң технологияларын ажилдап турар класстар (бөлүктөр) удуртукчуларының-конкурс тиилекчилеринин даңзызы

50-50 муң рубль-биле

Урана Чүргүй-ооловна Куулар — Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурда №2 ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Аянмаа Юрьевна Даваа-Чая-Хөл кожуунун Чая-Хөл суурда ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Светлана Давааевна Байыр-оол-Тожу кожуунун Тоора-Хем суурда ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Татьяна Евгеньевна Мамышева-Ак-Довурак хоорайда №1 ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Уран Көгеловна Ооржак-Ак-Довурак хоорайда №3 ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Лидия Ивановна Сасина-Каа-Хем суурда билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

30-30 муң рубль-биле

Маргарита Көк-ооловна Очур Кызыл хоорайның №14 ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Алдын-Ай Эрес-ооловна Куулар кожуунда Ййниң ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Елена Маадыр-ооловна Чооду-Тес-Хем суурда Самагалдайда кезээки (3) ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

Зоя Сартыбаевна Ооржак-Бай-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурда №1 ниити-билиг ортумак школазы муниципалдыг бюджет өөредилге албан чери;

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикада тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин 2012-2013 чылдарда деткиринин программаны бадылаарының дугайында
2012 чылдың апрель 12 №175 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011 чылдың апрель 20-де Тыва Республиканың Чазаның №253 доктаалы-биле бадылааны 2011 чылда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин программаны күүселдезинин түңнелдеринин дугайында дыңнадыгны кичээнгейге хүлээп алыр.

2. 2012-2013 чылдарда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин программаны (моон соңгаар-программа дээр) бадылаар.

3. Программаның хемчеглеринин күүселдезин Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары Тыва Респуб-

ликаның муниципалдыг тургузугларының чагыргалары-биле кады хандылар, квартал санында, отчеттук кварталдың соонда үнген айның 10 хүнүнге чедир программаны күүселдезин Тыва Республиканың Экономика яамызынче кириер.

4. 2011 чылдың апрель 20-де Тыва Республиканың Чазаның "2011 чылда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин программаны бадылаарының дугайында" №253 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазаның 2012 чылдың апрель 12-де №175 доктаалы-биле бадылаан

2012-2013 чылдарда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин программаны

2012-2013 чылдарда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин программаның паспорту.

Программаның ады — 2012-2013 чылдарда Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин программаны

Ажилдап кылырынга барымдаа-Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2012 чылдың январь 16-да №1 болгаш 2012 чылдың январь 23-те №2 протокол даалгалары

Программаның башкарыкчызы-Тыва Республиканың Экономика яамызы.

Программаның күүседикчилери болгаш ажилдап кылыкчылары-Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызы, Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш яамызы, Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйны чаартырының яамызы, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа яамызы, Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргалары, тус черниң бараан бүдүрүкчүлери.

Программаның сорулгазы-республика девискээринге тус черниң барааннарын бүдүреринге ачы-дуза чедирерин сайзырадыры хандылар байдалдары тургузары.

Программаның кылдыр чүүлдери-тус чер продукциязының чижилгеге киржип шыдаар аргалары хандырып турар бүдүрүлгө комплекзин тургузары-биле акша

курлавырларын мөөңнээри; барааннар бүдүрүлгезин болгаш ачы-дуза чедирилгезин сайзырадырынга таарымчалыг организастыг болгаш саң-хөө байдалдарын тургузары; продукция бүдүрүлгезинин хемчээлин улгаттыры; тус черниң ажил кылып шыдаар аргалыг чурттакчыларын ажил-агыйже хаара тудары-биле ажилдаар черлеринин санын көвүдедири, социал камгалалдыг чорукту хандыраы; тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин чагай адын тургузары.

Программаны күүседиринин хуусаалары болгаш үе-чадалары-2012-2013 чылдар

Программаны акшаландыраарының хемчээли-Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының, Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының, Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа яамызының, Тыва Республиканың Экономика яамызының ажил-чорудулгазынга хамаарышкан республиканың тускай сорулгалыг программаларына, муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринин, хаара туткан чээли курлавырларының, бүдүрүлгелеринин болгаш сайгарлыкчыларның акша-хөреңгизинин күсели-биле саң-хөө деткимчезин көргүзүр.

Программаны күүсеткен соонда чедип алдынар түңнелдер-тус чер бүдүрүлгезинин үндүрүп турар продукциязының ассорти-

ментизин калбартырын; ачы-дуза адырын сайзырадырын; белең продукцияның шынарынга контролду күштелдирерин; ажилдаар чаа олуттарны тургузарын; ажил чок кижилеринин санын Күш-ажылдың делегей организациязының методология-биле санаанын езугаар 26,5-25,8 муң кижичедир, азы 2010 чылдың деңгелинге 1,9-2,6 муң кижиге кызыраы; биче болгаш ортумак

Өлүрткен (өлген) шериг албанныгларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чамдык органнарының ажилдакчыларының өг-бүлелеринин кижигүннери болгаш өлүрткен (өлген), шериг албан-хүлээлгезин (ажыл-албап) күүседип чорааш ис чок чиккен, пенсия хандырылганын Россия Федерациязының Пенсия фондузу боттандырып турар шериг албанныгларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чамдык органнарының ажилдакчыларының ай санының пособиен ап турар уруглары бүрүткеттинген Тыва Республиканың социал камгалал органнарының чогуур медээлерни Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынче дамчыдарының, а ол ышкаш олар сөөлүнде Федералдыг медицина-биология агентилелинче кириер кылдыр ажил кылырының чурумун болгаш хуусааларын бадылаарының дугайында
2012 чылдың апрель 25 №192 Кызыл хоорай

2005 чылдың август 2-де Россия Федерациязының Чазаның "Өлүрткен (өлген) шериг албанныгларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чамдык органнарының ажилдакчыларының өг-бүлелеринге чуртталга оран-савазын, коммунал болгаш ачы-дузаның өске-даа хевирлерин төлээринин чарыгдалдары-биле холбаштыр компенсация төлөвирлерин тыпсырының дугайында" №475, 2010 чылдың июнь 30-де "Өлүрткен (өлген), шериг албан-хүлээлгезин (ажыл-албан) күүседип чорааш ис чок чиккен шериг албанныгларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чамдык органнарының ажилдакчыларының уругларына ай санының пособиелеринин дугайында" №481 доктаалдарына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни бадылаар:
өлүрткен (өлген) шериг албанныгларының болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг чамдык органнарының ажилдакчыларының (моон соңгаар-шериг албанныглар дээр) өг-бүлелеринин кижигүннери бүрүткеттинген Тыва Республиканың социал камгалал органнарының чогуур медээлерни Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынче дамчыдарының, өлүрткен (өлген) шериг албанныгларының өг-бүлелеринге чуртталга оран-савазын, коммунал болгаш ачы-дузаның өске хевирлеринин талазы-биле чарыгдалдары болгаш ол сорулгаларга бюджет акшаландырышкынының кайы хире негетинин турарының дугайында Федералдыг медицина-биология агентилелинче кириер

сайгарлыкчы чоруктуң чаа бүрүткеттинген ээлеринин санын 2014 чылдың эгезинде 2,5 муң кижичедир көвүдүр программаны күүсеткенден сайгарлыкчы чоруктуң үндүрүлгелер болгаш чыылдалар хевирлиг кирилделер чылдың эгезинде 240 млн. рубльден эвес болур.

2. Өлүрткен (өлген) шериг албанныгларының өг-бүлелеринин кижигүннеринге чуртталга оран-савазын, коммунал болгаш ачы-дузаның өске хевирлеринин төлөвиринге чарыгдалдары болгаш ол сорулгаларга бюджет акшаландырышкынының негелделеринин дугайында эвес медээлерни Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүм яамызынче киригени дээр харыскал Тыва Республиканың социал камгалал органнарына онаажыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың февраль 6-да №47 доктаалына өскерилгелер кириеринин дугайында
2012 чылдың май 18 №251 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоюу актыларын Тыва Республиканың Конституциясына дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2012 чылдың февраль 6-да Тыва Республиканың Чазааның "2010 чылдың декабрь 7-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың тургускан эрге-чагырга органнының тургузунун дугайында" №230 Чарлыына өскерилгелер кириеринин дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2011 чылдың декабрь 16-да №213 Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглерин дугайында" №47 Чарлыына дараазында өскерилгелер кириер:

1) доктаалды:
а) 2 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;
б) 4 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;
в) 6 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;
г) 10 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;
д) 12 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

2) Тыва Республиканың Чазааның эрежелеринин дугайында дүрүмде:
а) 1 пункту "Дарганың ажил-орудулгазын" деп сөстөр "Баштыңының-Даргазының ажил-чорудулгазын" деп сөстөр-биле солугу, "Дарганың Канцеляриязы" деп сөстөр "Баштыңының-Даргазының Канцеляриязы" деп сөстөр-биле солугу;

б) 2 пункту "Дарга" деп сөстү чогуур падежтерге "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

в) 3 пункту "Даргазы" деп сөстү чогуур падежтерге "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга болган улуг өрттү өжүрүп, боттарының албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде амызындан чарылган Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация камгалалының десант-өрт өжүрүкчүлеринин өг-бүлелеринге ай санының акша төлеверин тыпсырының чурумун бадылаарының дугайында
2012 чылдың июль 16 №388 Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 9-та Тыва Республиканың Баштыңының-Чазааның аргазының "2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга болган улуг өрттү өжүрүп турар үеде боттарының албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде амызындан чарылган Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация камгалалының десант-өрт өжүрүкчүлеринин тураскаалын өңгөждеринин болгаш оларның өг-бүлелеринин социал деткимчезинин хемчеглеринин дугайында" №178 Чарлыын 2 пунктузун күүседир-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга болган улуг өрттү өжүрүп, боттарының албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде амызындан чарылган Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация камгалалының десант-өрт өжүрүкчүлеринин назы четпээн өг-бүлелеринге ай санының акша

г) 4 пункту "Даргазы" деп сөстү чогуур падежтерге "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

д) 8 пункту:
6 иштиги пункту "Дарганың киржилгези-биле" деп сөстөр "Баштыңының-Даргазының киржилгези-биле" деп сөстөр-биле солугу;

7 иштиги пункту "Дарганың" деп сөстү "Баштыңының-Даргазының" деп сөстөр-биле солугу;

8 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

9 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

10 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

11 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

13 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

14 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

24 иштиги пункту "ведомствозунда организацияларның" деп сөстөргө "ол" деп сөстү немээр;

28 иштиги пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

е) 10 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

ж) 11 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу;

з) 13 пункту "Даргазы" деп сөстү "Баштыңы-Даргазы" деп сөстөр-биле солугу.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

-амызындан чарылган ажилдакчы-биле бадылгалыг турган өөнүн ишти;

-амызындан чарылган ажилдакчының 18 хар четпээн уруглары.

3. Ай санының акша төлеверинин хемчээли он алды муң рубль болур, ону чыл санында күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар индексастаар.

4. Амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинге ай санының акша төлеверин билдиришкин ээзинин өг-бүлө кежигүнүнүн банкыда хуу агар санынче шилчидеринин аргазы-биле боттандыар.

5. Ай санының акша төлеверин десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинин эргежок чууга документилер-биле кады кириген билдиришкинин барымдаалап, ол төлеверин алыр эргелиг апарган үезинден тыпсыр. Ай санының акша төлеверин тыпсыры-биле билдиришкин ээзи Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге дараазында документилерин кириер:

1) хостуг хевирге бижээн билдиришкини;

2) амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинин кежигүнүнүн паспортунун азы бодун бадыткаар өске-даа документизинин хоолгазын;

3) өлгенинин дугайында херечилелдин хоолгазын;

4) амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн чоок кижизи болурун бадыткап турар документилерин (бадыланышканының дугайында, уругларының төрүттүнгенинин дугайында херечилелдерин);

5) ай санының акша төлеверин шилчидер банк реквизиттерин, банкыда хуу агар санын дугаарын.

Документилеринин хоолгаларын, оларның боттары-биле катая, азы хоойлуда доктаадып тургускан чурум езугаар бадыткаан хоолгазы-биле кириер.

6. Ай санының акша төлеверин тыпсыры-биле кириген медээлеринин болгаш документилеринин шынны болгаш долузу дээш билдиришкин ээзи — өг-бүлө кежигүнү бүрүн харысалгалыг.

7. Амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинин кежигүннеринден кириген билдиришкиннерин сайгарарының хуусаазын Тыва Республиканың

Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларга боттарының хереглелдеринге арга-арыгның өзүмнерин садып алырының-садарының керээлерин чарарының чурумунун 4 пунктузунун "в" иштиги пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында
2012 чылдың июнь 19 №322 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

2007 чылдың ноябрь 21-де Тыва Республиканың Чазааның №1046 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларга боттарының хереглелдеринге арга-арыгның өзүмнерин садып алырының-садарының керээлерин чарарының чурумунун 4 пункту-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Барыин-Хемчик кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2012 чылдың август 7 №43/233-6 Кызыл хоорай

Барыин-Хемчик кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү Шончалай Сергеевна Ооржактың билдиришкинин чуугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузун удуртулга

Барыин-Хемчик кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделер дугайында

2012 чылдың август 7 №43/234-6 Кызыл хоорай

Барыин-Хемчик кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2010 чылдың декабрь 27-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының "Барыин-Хемчик кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязын четчелеп тургузарының дугайында" №153/663-5 доктаалы-биле тургустунган составына кандидатуралар талазы-биле саналдарны чуугаалажып көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун

Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди ол билдиришкиннин кирген хүнүнден 15 хонуктуң дургузунда кылдыр доктааттыган.

8. Бир эвес эргежок чууга документилер чок, кирген документилер бо чурумунун 5 пунктузунда айыттыган негелделерге дүүшпес болза, албан-дужаалдыг кижиге амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинге ай санының акша төлеверин тыпсыр арга бербейн берип болур чылдагаанын дыңнадыр, кирген документилеринин четпес чүүлдерин билдиришкин ээзинге тайылбырлаар болгаш оларны чайладырының талазы-биле хемчеглерин алырын сүмелээр.

9. Ай санының акша төлеверин доктаадып тургускан таварылгада алыкчы бүрүзүнүн хуу херээн ону барымдаалап амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинге ай санының акша төлеверин доктааткан бөлүк документилери-биле кады хевирлеп тургузар.

10. Ай санының акша алыкчызының тургустунган хуу херээн Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге кадагалаар.

11. Ай санының акша төлеверин ай санының акша төлеверинин алыкчызының хуу агар санының чогуур бөлүүнче кири санаар.

Бир эвес ай санының акша төлеверин тывыскан кижиге бодун башкарып шыдавас деп көргөн болза, хуу агар санга ол кижинин хоойлу езугаар төлээзинин дугайында медээлерин кириер.

12. Ай санының акша төлеверин санаарын Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин эргезинче кирген хуу херектин документилеринге үндөзилеп боттандыар.

13. Ай санының акша төлеверин эртип турар календарылыг айда боттандыар.

14. Билдиришкин ээзи ай санының акша төлеверин чогуур үезинде албаан болза, 2012 чылдың июнь 6-ның соонда эрткен үеде кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка төлээр.

15. Ай санының акша төлеверин десант-өрт өжүрүкчүзүнүн өг-бүлезинде уругларының эң бичизинин назы чеде берген хүнүнден соксадыр.

зунун "в" иштиги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиер:

"в) ыяштын негеттинип турар хемчээли болгаш ооң шынарының көргүзүглери."

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. МОНГАЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июль 16-да №388 доктаалы-биле бадылаттыган

2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга болган улуг өрттү өжүрүп, боттарының албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде амызындан чарылган Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация камгалалының десант-өрт өжүрүкчүлеринин өг-бүлелеринге ай санының акша төлеверин тыпсырының чуруму

1. 2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга болган улуг өрттү өжүрүп, боттарының албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде амызындан чарылган Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация камгалалының десант-өрт өжүрүкчүлеринин назы четпээн өг-бүлелеринге (моон соңгаарызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүлери дээр) ай санының акша төлеверин

тыпсырының бо чуруму ай санының акша төлеверин алыр эргелерлиг кижилерин, эргежок чууга документилеринин даңзын тодарадыр болгаш ону тыпсырының чурумун болгаш негелделерин тодарадып турар.

2. Ай санының акша төлеверин амызындан чарылган десант-өрт өжүрүкчүлеринин өг-бүлелеринин дараазында кежигүннери алыр эргелерлиг болур:

ФЕСТИВАЛЬ СООНДА БОДАЛДАР...

Мал-маганывыстан эът-сүттү алырындан аңгыда, оон дүгүн кыргып ап, амыдыралга боттандырып турарывыс өөрүнчүг-дүр. Дүк бодуну-биле онзагай тывыштыг болганындан, ол амыдыралга ажыктыг болуп, бирги черни ээлеп турар. Оон "хуулдурбас-ла" чүвези чок: өгнүн шывын, баан, кожаа-зын, бызаа баглаар челени, чеп-аргамчы, ыңгыржакка, эзерге чок-накты, ширтекти, кидисти, хевистерни, дөжекти дээш, чер-ле чүнү бүдүрбейн турар дээр. Ол бүгү уран холдар ачызында кылдынып, амыдыралывыска ажыглаттынып, хереглеттинип турар. Дүк өгнүн суугузу дег кижини кыштың тостозунун соогунда чаглактап, камгалаптар хуулгаазынныг. Кадарчының эдилели болган инчеек деп буянын барбаны кидистен даарап кылып, анай-хураганны онча-менди камгалап алып деп билер бис. Мал-маган бодунуң дүгү-биле кышты хүр ажып эртип алыр. Кижилер база оон-биле дөмей. Кажан дүктен кылган идик-хепти кедип алган чорзуңа, эът-кежиң чымырт

дивес, сооктан-даа чалданмас сен. Дүктү салып, кидисти кылыры база уjur-уткалыг. Ол дугайында чоокта чаа болуп эрткен чоннар аразыңа "Кидис кырында амыдыралдың хээлери" деп III фестиваль-

дан билип алдым. Аңаа Моолдан Сүрэнжав Алтантунгалагың өөредиглиг кичээли мындыг болду. Кажан кидисти өйүп турда оон бажыңа бичии кижини хамаанчок, улуг улус безин туруп болбас. Чүге

дизе кидис салдынмайн барып болур. Сарыг суг азы чылыг суг-биле салып кылганының соонда, кара саван дузазы-биле оон кандыг-даа идик-хептин ма-йыктарын үндүрүп ап болур.

Кидистен чүгле идик-хепти дериг-херекселдерин кыл аңгыда, оон чаштарга чалыг ойнаарактарны бо белектерни шеверлеп болур...

УТТУНДУРУП КААР ЧАСКА

Бистиң чурттап чораан черлеривистиң чоок-кавы чонунга ачам аажок хүндүткелдиг кижини чораан. Ачамны Деспижек деп чыккыладыр адаар кижини колдуунда-ла чок турган боор. Дыңнаарымга-ла, партизан Челбиир азы Челбиир дижи, Деспижек деп адын Челбиир кылдыр ойзуп адаар турган.

Шору чүве билер апарганымда, (6-7 харлыг тургаш) бир сактыр чүвем — алдын үжүктөр-биле бижип каан кызыл саазынны ачам бистерге көргүзүп, "Кызыл партизан бижим-дир, ону кайы хамаанчок, хирлиг холдарыңар-биле тутпаңар" — деп оор чүве. Ол саазын ачамның Кызыл партизан чораанын бадыткаан шынзылгазы-ла турган боор. Үс-түкү шүүгүге ажылдап чораан Дамдын-оол Ондар дээр акым ол бижикти Кызыл хоорайже алгаш барган турда, Кызылга улуг үер үезинде ол читкен дээр чораан. 3-4 класс чеде берген турумда, Бажың-Алаак школазының башкылары ачамны школаже чалап, өөреникчилер-биле ужуражылгаже чалаар турган. Ынчаарга ачам эпчоксунар, ынавас кижини. Оон ам башкылар (Дугаржап Хомушку, Конгар-оол Монгуш, Сүттүг-оол Куулар, Номбулаа Ховалыг, Долчун Монгуш болгаш өскелер-даа) боттары бистиң өөвүске четкилеп келгеш азы боттарының бажыңарынче чалап алгаш, оон солун чугаазын дыңнап, бижип алгаш, өөреникчилеринге чугаалап бээр.

1970 чылдарда, ТАР-ның 50 чыл ою чоокшулап олурда, ачамның ол шынзылгазын кажан, кым тывысканын тодарадып алып дээш архивтерден диледип шаг болган мен, тывылбаан. Ол үеде партаархив ажылдакчызы ачамның дугайында дыңнааш, "Деспижек Ондарны эки билер мен, езулуг эрес-дидим дайынчы, Чөөн-Хемчиктин база бир мөгези, алдарлыг аңчызы чораан кижини-ле болгай. Кызыл партизан-ның шынзылгазын ол ыялап-ла алган турар ужурулуг. Сөөлзүредир бир кончуг кайгал, Дургун-Шогжал деп кижини тударыңа безин чүгле ол шыдаан" — дээр чүве. Шынап-ла, ол Дургун-Шогжалды тудар дээш кээп турган боо-чепсектиг шагдалар база Даргытпай, Тоткан-оол деп даргалар бистиң аалывыска каш-даа хонуп турганын ам-даа

сактыр мен.

Чоокта чаа Күрүне архивинге барып, база-ла ачамның бижик-саазынны сураглап, Кызыл партизаннарга шынзылгалар тывыскан даңзыда, кымнарның аттары барын билип алып дээш айтырарымга: "Ындыг даңзы, ол дугайында материал шыгжагда чок, читкен азы бүрүктетинмейн барган боор" — деп хары бердилер. Мээң дилээмге улуг кичээңей салбайн, тооксавайн бардылар ышкаш. Оон чоруткаш, Тыва Республиканың Чазааның чанында ТГШИ-нин Эртем архивинге чеде бергеш, келген херээм дугайында чугаалаарымга, архив ажылдакчылары эвилең-ээлдеги-биле мээң дилээмни күүседип, ша-даа четпейн компьютерни ажыдып көргеш, Деспижек Ондар дугайында материал бар болганын чугаалаарга, дыка-ла өөрдүм.

Институттун ол үеде директору, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге баргаш ол материалды көрүп оон-биле ажылдап болурун чөпшээрерип алдым. Эртем архивинин эргелекчизи Салчакка чөпшээрелим көргүзеримге, ол күзелдиги-биле материалдың бодун дилеп тыпкаш, номчуп таныжарымны сүмеледи. Номчуп көөрүмге, Тывага 1918-1921 чылдарда дойлууп турган болушкуннарга хамаарыштыр ачамның херек кырында көргөн-билген чүүлдеринин, харын-даа бодунуң киржилгезинин дугайында сактышкыннарын Седип-оол Танов бижип каан болду. Василий Савинович ук сактышкыннар бижээн шак бо материалды долузу-биле хоолгалап берди.

Тывага 1918-1921 чылдарда болушкуннарга хамаарыштыр ачамның ажыктыг киржилгези, оон эвээш-биче-даа болза кириген үлүг-хуузу Седип-оол Тановтун бижээн материалы база ачамның биске чугаалап берип чораан чүүлдерин барымдаалааш, оон ылап-ла Кызыл партизан чораан

дээрзин бадыткап болур-дур.

Үе-даа хөй эрткен-дир. Ачам дугайында тодаргай шынзыдып бадыткаптар хире назылыг кижилер ховартаан, кым-даа чок деп чугаалап болур. Орайтааны харааданчыг-дыр. Ам канчаар, астыгып чыдып-даа калган болза, ачамның хөй ажы-төлүнүн ажы-төлдери (уйнуктары) бо материалды номчааш, буруңгу кырган өгбөзүңге чоргаарланып артары чугаажок.

Тываның национал революциязының шимчээшкиннеринин дугайында сактышкыннар

Чөөн-Хемчик районунун Чадаана сумузу, Чадаана хоорайга чурттап турган Улу чылдыг 62 харлыг Ондар Деспижек Таржаа оглунун чугаазы (08.03.1954 ч.)

— Мен билип кээримде, Чадаана хемнин барыын талазында Адар-Төш, Хараган ынчаар чурттап турган бис. Ынчан 7-8 харлыымда ачам сугнуң малы ховар, бир аъттыг, 2 инектиг, шээр малы 10 хире. Акыларым-биле 3 өг чораан бис. Ынчаарда, мүн-не тараа тарып чиир турган бис. Андазынывыс ыргак ыяш бажында шойлуг демир кадап алган. Мен 10-15 харлыг турумда, Чаа-Хөлден Дамба хаа деп бай кижини көжүп келген. Ол бистиң одар-белчириности, тараа тарыыр черивисти эжелей берген. Ол ынчаарда 40 ажыг чылгылыг, 100 ажыг хойлуг, 15-20 хире инектерлиг турган. Ол Дамба хаа дээр Ховалыг кижини көжүп келген соонда, 3-4 хире чыл болганда ол Дамба хаа байып үнген. Оон баянының ужуру болза, хөй-хөй богба, чааа аныяк малдар оорлап эккеп турган. Ол дугайында Бопунай, Самбу-Лама суглар безин билер. Сөөлүнде олар чугаалап турганнар. Мен 20 хире харлыымда ол Дамба хаа улуг бай апарган. Оон чылгызы мун, инээ 7-8 чүс чедип турган. Хой, өшкүзү мун ажыг апарган. Ачам суг ол бай Дамба хааның 100 хире хоюн малдап, сүдүн ижер дээш өстүрүп берип, хөлечиктеп чораан. Мен ол хойну кадаржып, элээн болган мен.

Бистен аңгыда, ол байның чалчалары (хөлечиктери) Чазыкай, Бопунай, Данзын, Хақырыкан, Адыг-оол, Дондуп-оол, Дас-оол, Хүндүжүк, Шыныган, Калзан, Паш, (паштаныр бир кижинин адын уткан-дыр мен. Ол чүү-даа болза, Агбаан үези кижини), Сыйбың, Сылбынай ашак, Тарый, Тырык-Моюн, Чадамба, Тырык-Баштыг, Хойлаарак дээш, оон-даа өске. Чамдызын уткан-дыр мен. Оон аңгыда, ол байның тараазын тарып чоруур кижилер Ак-Хемге, Чаа-Хөлге база чурттап турганнар. Аңчылары Чадаана өрү чурттап чораан Чазыкай, Кара-Чанчып, Таспай, Булан-Чедер, Көк Кундуспай, Барыңмаа суглар болгаш өске-даа араттар тургулаан.

Олар ол байдан 1 аът, 1 боо чүктээр. Ол аңчы 100-даа, чеже-даа диин өлүргөн болза, 2-даа сыын өлүргөн болза, ол байга бээр.

1918-1921 чылдарда Тывага болушкуннар дугайында сактышкыннар

Мен 30 хар ашкан турумда, ол Дамба хаа Дузалакчы дужаалдыг апарган. Дамба дузалакчының акызы Самба чалаң деп кыргыс дүжүмет турган. Ол чалаңның өөңге эш (кул) болуп чорааннар: Максир-оол, Мартак-Хаай, Хойлаарак Ховалыг олар. Ховалыг Хойлаарак адазының аалынче чөпшээрел чокка чана бергеш, туттуруп аарга, Самба чалаң чоон хараган кестирип алгаш чүс ажыг кымчылаан. Оон дем Хойлаарактын балдыры чыдый берген чораанын көргөн мен. Хойлаарак Самба чалаңга катап чалчалап туруп алган.

Мен 13-14 харлыг хире турумда, ачам медээге база ажылдап турган. Ынчаарда Хайлып ноян дужу чүве. Медээ дээрге, нояның чызаанының айбылаар кижизи болур. Олар дүнениң-не ээлчежи таңныылдаар, ат салыр, кижилер кыйгыртып элчилээр. Бодунуң сумузуңуң дүжүметтеринин айбызын база күүседир, шалың-даа чок. Сөөлзүредир 10 сумудан 10 кижини үндүрүп алгаш, нояның өргээзинге болгаш оон иезинин

өөңге база ажылдадыр. Олар дүне таңманың ө ээлчежи манап хонар.

Мен база-ла 4-5 чыл соодалдап ажылдап турган. Ноябрь кижилер улуг бай сдан 2 ирт, ядыы сумуларда сумулардан) 1 иртти халас руң чиир. Мээң дужумда бе ноян Буян-Бадырғы чангыс 15 иртти халаска өлүрт турган.

Дамба дузалакчызынын малдап чорда, ачамны Оң Сүрүң дузалакчызы: "Сен Х кижинин малын малдап сен" — дээш, хүрээге ажыл өгге албадап хондургаш, дадып каан. Аңаа 3 чыл аж шалың чок. 60 өг дээрге ху ажылын кылыр 10 сумуда бичезин таарыштырып үнд 60 өгге хондурар, халас даар. Чем кылыр, ыяш ыя

суг суглаар дээш-ле, баар лүнде бодум медээчиге ажылдап турдум. Ол үеде Сүрүң дузалакчыга чүс шаагайтаткан мен. Бир кыйгыртып эккел дээрге, ол аалында чок, тайгаже аңаң барган болган. "Сен ол өжегээр каапкаш келген се дээш, ээрик чаа-ла хаккан."

60 өгге ажылдап тургаш, турарымга хүрээ ламалары улуг хуралдары болу берге сумулардан соктаан тараа, эът, саржаг болгаш өске-даа чөмни улус чүдүрүп эккээр. Хүндүлери деп бичии дүжүмет суму санынга турган. Олар ларның херегелелин хавырар өгнүн кижилерин ажылдап хүлээлгелиг турганнар.

Хүн ноян Буян-Бадырғы чылгызы 400 ажыг, инек малы 60 ажыг, хою 400-500 хире турган. Ол ноян бодунуң малын өл чивес, аңаа сумулардан сүүзү халас ирттер эккеп бээр.

Шаанда тывага тос эрин чыгаан деп хоойлу турган. Ол ам бодаарга, байысаалга үе херегледип турганнар.

Кырган-авамның меңээ кидис дугайында бир сактышкынын чугаалап органын бо фестивалды көргөш, дораан-на сактып келдим. Шаанда элээди турган үезинде оон хеймер дунмазы төрүттүнүп келген

турган. Кырган-авамның авазы хеймер оглун чиигеп чыда, олчаан деткерилбейн барган. Хөй өскүс арткан ажы-төлү-биле ачазы оглунга кавайны чинге-талдар-биле кылгаш, иштин бора кидис-биле

чүмнөп алгаш, оглун аңаа өстүрүп, доруктуруп алган. Чаш төлдүн иезиниң орнун солаан бора кидис, чинге талдан кылган кавай салгалдан-салгалче дамчып, оон-даа хөй чаштарны өстүргөн. Бо кидис

делгелгезинге шак-ла мындыг хаактан кылган уруг кавайын, база кавай чүмнээр бора кидисти көргөш, кырган-авам чугаазын сактып, дыка-ла сонуградым. Эрткен чүс чылдың чаагай эдилелдеринге

амгы салгалдарывыс база мандып өзер аас-кежиктиг-дир деп чор-гаарланып көрүп ордум.

Белекмаа ООРЖАК.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Төөгүже хая көрнүп...

КЫЗЫЛ ПАРТИЗАН

1. 9 эрии дээрге:

херекке шамнаткан арат кижиниң 2 холун хулүдүп алып, ол үлүгүрде, ыяшка оң холун адаанга кылдыр хулүзүш, олуртуп алгаш, байысаап эгелээр. Оон үр болзаанда-ла бир чаагычче 5, база бир чаагычче 5 хал тургаш байысаар, шак ынчалдыр чүс чедир кагар. Ол кижини доңгайты черге шытырып алгаш, чанагаш балдыр-е хаак-биле кагар. Оон хоржок болза, манзы деп калбак, чоону ий илиг ажыг, чингези бир илиг ажыг, метрден элээн узун ыяш-иле кызыл балдырынче бештеп тургаш кагар. 60 ажыр хаптарга, ол кижини болганчок-ла моорап, ады чиде бээр, соок суг чажып тургаш, чүгээртедип алып. Оон өлүндө: "Сен медресин чидирип турган үенде, алган-чигеним ынныг деп өчөөн сен" — деп егелеп бижип алып.

Оон аңгыда, бистиг сай даш-арга чанагаш дисектендир туртуп алгаш, ийи холун өрү азып тургаш, моорап калган соонда база байысаар. Балдырынга ыяш суп тургаш, ол-ла сай кырынга далгыыр, олун кызар. Ону саспага дээр. Чанагаш ооргазын куду хып чыдар өңгө чүвени салгаш, кыпсырга, аңгайты ыяшка чыпшыр шарып ан кижини шыдаар арга чок азырткайндыр чүткүп, алгырып кадар. Пар демирге олуртуп, ыладып база хилинчектээр. Ол эрге база-ла кижилер шыдаш-с берге эрии турган. Кара өгүттиге ыштаар азы караанче хыл орап урар. Ынчап тургаш, актыг, балыын-даа эки ылгал бербейн, рек онааштырып тургаш, ол өкүйлерниң хөй аът, чүзүн хой, алын хавырып, дүжүметтер наар байып чорааннар.

Мээң билип алганым-биле ырга, торгаал-шииткел ол үеде ындыг турган, дүжүметтин реглелинге ижер шай, чиир тиниң өртээ бир хой, хөл аът олур. Ону аар-даа, чиик-даа ректиг кижини ыялап-ла төлээр. Бир эрге 9 мал өртээ, 5 тос (5х9) эрге 5 катап 9 мал, 9 тос (9х9) эрге, 81 мал өртээ турган.

Дөңгү мойнунга суккаш, 40 нуктан 60 хонук чедир аалдар идир. Дөңгү дээрге 10 чин тур, а 1 чин дээрге 2 фунт-дур. нгу хуусаазы доозулганда, ол ректен кижини 100 катап кымчы-

биле, кымчылааш, салыр. Оон эрткеш, ырак моол чуртунче шөлүүр, холун, будун доорап чок кылыр. Улаастайга аппарып бажын кезип, шаажылаар.

Бир-ле кыжын Чадаананың хүрээ чанынга Арыг-Бажынга тускай херектер шиидер улуг чыыш болган. Аңаа Делег-оол чалаң, Допур-оол чалаң бистиң Токпак-оол Ондар биле Лопсаңның баштарын моорады маңзыдып алгаш, кемдидир кадыг идиктери-биле телсеп каанын көргөн мен. Мен ынчаарда 18 харлыг мен. Ойнап чорааш, Ария бошка деп кижини бисти тудуп баглаар дээрге, удурланганым дээш, Шавыра чагырыкчы, Делег-оол чалаң, Темир-оол мени 100 шагайтааш, тал-биле 50 хаккаш, манзы-биле 20 хаккан. Оон мени соодуп каан. Ол хал турда, баштай кижини шыдажыр арга чок, оон эът ыжып кээрге чүгээр болур чораан.

Ак солааннар дугайында

Чадаана, Хөндөргей белдири-ниң үстүү дужунда Шораанныг алаакка солааннар деп ак шериг-лер Кара Бачылай бажыңыга чыгып турганнар. Ынчан чаксы үе, хар чаа-ла эриир хөөн кирип турган.

— Өвүрден тыва, моол шериг-лер келди — деп, Делег чалаң ак-тарга хоптанып сөглээрге, үстүү хүрээниң Монгуш чызаанының Лопсаң-Тажы деп ламазының бажыңыга келгеш, хонуп чыткан 30 ажыг моол, тыва шериглерни актар дораан тудуп алган. Ынчан 1919 чыл турган боор. Бир каш кыдат камбын, моол шериглер дезде бергеннер.

Ол үеде ак солааннарга шуут каттыжып турган тыва кижилер:

1. Дамба дузалакчызы (ноян-ның оралакчызы)
2. Ондар Сүрүн дузалакчы (ноянның оралакчызы)
3. Делег-оол чалаң
4. Улан-Байыр хүндү
5. Сандык чагырчы
6. Шавыраа чагырчы
7. Дондупай мээрэн
8. Соржу мээрэн

Актарның ноянын Сергелен Даа дээр, сөөлүндө Казансов деп-даа турган.

Хүн Буян-Бадырғы, Имажап чагырыкчы олар база-ла актарга каттыжып тургаш, сөөлүндө Өвүрге дезде берген. Чамзы камбы орус чуртундан ак солааннар чалап эккелген дижиб турган чүве.

Чайын чүве. Чыдыг (чер ады) дайынының мурнуу чарында, актардан дезип тургаш, Чадаана хемни өрү Бес-Баглаар ынчаар аңнап чорааш, Өвүрден ажып келген Хенче-Кара баштаан хөй тыва шериглерге ужуражы берген мен. Харын мени тудуп баглаар дижи берген. Чугаалажып турза-турза, даңзылап алган. Оон удаваанда Чадаана кежилдир таңныыл тургускаш, паарың кызыл довуракка барган. Ынчап турда кыдаттар, актар база чедип келген. Оон дайын үнгөн. Актарны Улан-Байыр хүндү эдертип алгаш кады чорда, оон акызы Бора-Хөө Ондарны актар өлүрер дей бээрге, дунмазындан дуза дилээрге, ол ынаваан. Ашакты актар өлүргөн. Оортан актарны чылча шаап, ойлаткан соонда, Делег-оол чалаң, Улан-Байыр хүндү оларны туткаш, Өвүрге алгаш барган.

Ол үеде актар-биле чаалажып эгелээр ары Хемчик талазындан арай берге турган. Ынчангаш Өвүр, Улаатай, Хөндөргей баштарындан эгелээни ол деп бодаар мен. Чүге дээрге, актарның кол күжү—ары Хемчик ийи кожуунуң ноянны, дээди ламалары актарны камгалап туруп бергеннер. Чыдыга дайын болуп турда, аңаа турган актарны Хөндөргей талазындан келгеш, база-ла чылча шава берген. Оон Чадаанадан хамык актар дезип үнгөн. Ол дугайында партизаннар биске дыңнадып турган чүве болдур ийин...

Камбыңнарны хенертен чок кылган

1921 чылдың хар чаа эрип чыдырда, мен Бора-Хөлге аалымга олурумда, бир-ле эртен Иргит чаңгызы биле Дамчай чаңгызы шаап келген. Ачам сугга (Таржаа сугга) келгеш кый диди. Мен дораан-на чеде бергеш, чаңгыга мөгейип, мендилештим. Дамчай чаңгыдан "Камбың шериглер Улаастайга чанар дей берген. Силер улаачыга баар ужурулуг, кайыңар баар силер" — деп ай-

тырган. Узун-Аңчы акым менче көргөш: "Сен бар шүве" — диди. — "Чаа" — дидим. Кежээликтей Борбак-Баштыг аалыңга чеде бээримге, ол аалдан чоруур улус кожуунче бада берген болду. Мен сыр соондан чүгүрткеш, кожуунга чедип келгеш, медээлерге кээп душтум. Ондар медээзиниң өөнге кире бээримге, Кара-Мандык ында олур, мендилештим. "Чызаандан барып боодан ап ал, улаачылап чоруур сен" — дээн. Чызаанга баргаш 100 октуг ланчыы боо ап алдым. Үнер деп чорумда, боо эде берген. Элээн боолашкан соонда, боо ыды чиде берди. Оон кылашташкаш Хүн ноян өргээзинге баарывыска, Хүн Буян-Бадырғы арны-бажы кортканы илден: "Маңаа турбаңар, камбың-биле улус аткылажып каалкан ышкажыл, барып көрүңер даан деп" — девидеп, үне-кире маңнап тур. Боолашкан черге чедип кээри-виске, элээн хөй тывалар боолуг, боо чок камбыңнарны үптөп алган турлар. Оларга каттыжа бердивис, элээн каш камбың өлгөн, оларны чамдык кижилер аргажып, көдүрүп алган херимден үндүрүп, ажыт черже аппарып каап турганнар. Ол ынчап тургаш, 5 камбыңны тудуп алдывыс. Олар анаа-ла чыраа аразындан холдарын көдүрүп алгаш, туруп келдилер, хулүп баглап алган бис. Хөй шеригге оларны эккеп бердивис. Камбың-нарның боо-чепсээн чыып, бөлүп, өске идик-хевин, эт-бараанын үлөжип ап турганнар. Тыва шериг-лерни Мөңгүн Чымба деп кижини уштап-баштап турган. Чүү-даа болза 50 хире кижини чыылган. Сахарлар база-ла 50 хире кижини турган. Ол аразында көөрүмге, алдыы кожуундан Сарыг Эртине деп кижини бектеп каан чыткан камбыңнарны соккулааш, оларның идик-хевин уштуп алды. Дезип үнгөн камбыңнарның чамдыызы Чадаана өрү чоктаан деп дың-налган. Бистер 20 хире кижини Чадаананы өрү чоктааш, Доскаарга четкеш, демги камбыңнарны дилеп чоруурувуска, Ли-ча-ян чанчын баштаан 6 камбыңга таваржы

бердивис. Аткалажып турувуста, бир сахар кижини Сарыг Эртинени адып каан. Ол дайзынны сүргөш, чадап каан бис. Дедир чанып кээ-ривиске, шериг баштаар черинден бисти дедир чоруткан. Ынчап тургаш, камбыңнарны чок кылган болгай бис. Мен арай утканым кончуг-дур ийин, кырган кижиниң угааны база кырый бээр чүве-дир.

Дараазында сахар шериглери-ниң боо-чепсээн хавырып алгаш, боттарын Моол чуртунче ойладып чорудупкан болгай. Оларның чам-дызын Хемчиктин Сүрүн Ондар дузалакчы суглар дилеп алгаш, ажилдадып алган. Эгезинде-ле Камбың кыдаттың дөзү баксыраан деп чүве чонга бүдүү дыңналып турган чүве. Ынчангаш Буян-Бадырғы оларны хөй аът, улаачы үндүрүп алгаш, карак ажыт Моол чуртунче чорудуптар деп бодап турган боор. Ынчалза-даа ийи ко-жуунуң чыгып келген партизан-нары шыдашпайн, Камбың кыдатче халдап эгелээни ол деп бодаар мен.

1924 чылда часкаар чайын Чыргакыдан суванактар 24 кижини, барында чүве бе, Центросоюзтуң бараанын дээрбедеп былаап алгаш, оон боттарының чоок-кавы-зының чонун мырыңай шүүдеткен. Харын ынчаарда Хем-Белдири деп турган, амгы Кызыл хоорайдан орус, тыва шериглер келгеш, адып-боолап тургаш оларны намдаткан. Ынчаарда Өвүрнүн Кара-Монгуш Чүгүртү чаңгызы шагдаалап турган кижини. Ол кызыл шеригге боолар эккеп бээр дээш келгеш, өгдөн үне кылаштап кээрге, суванактарның боозунуң огу дээпкен. Шагдаа ол-ла черинге өлгөн. Ол суванактар 1930 чылдың эгезинде база-ла Бора-Шай, Саглы, Чыргакыдан үймөп үнүп келгеш, Чазак шеринге болгаш кызыл партизан шериг-лерге чер-черге чылча шаптырып турганы ол-ла болгай. Ынчаарга силер-биле кады Ары Өвүр аразыңга хал турганывыс ол-ла болгай. Мынчап-ла амыдырап чораан кижини-дир мен ийин, ам шуут кырый бердим ышкажыл.

62 харлыг турган Деспижек Таржааевич ОНДАРНЫҢ төөгүлүг сактышкынын 1954 чылдың март 8-те Чадаана хоорайга Танов Седип-оол дыңнап бижээн. (Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем архивинден).

«ЧОНУМ — ЧООРГАН...»

Оглумнуң эмчи мергежилди чедип алып дээн изиг күзели чажында-ла төрүттүнгөн чүве. Энерел сеткил долган ол мергежил чажында коргунчуг өрт халавынга адазын чидиргеннен, оон соонда мээң сагышсырап аарып чораанымны көргөш, кандыг дузаны чедирзимсе экил деп бодап чораанында деп бодаар мен.

Школачы чылдарының бичии класстары Чадаана хоорайга, а элээди чылдары Самагалдайга эртен. Өөренип тургаш эки өөредилгези, сагылга-чуруму, хөй-ниити ажылдарында идепкейжи-биле ол эштеринин аразына ылгалып чорааны ие менээ чоргаарал турган. Школа соонда Кызылдың эмчи училищезин чедишкенин доозуп, Иркутск хоорайның медицина институтунче өөренип кирген. Оглумну ам сактырымга чуртталгада шупту чүвени дүрген-не чедип алып, кылыр дээн чүүлдеринче далажып-ла чораан дег-дир...

Оон уран чүүлге, ылаңгыя танчылаарына салым-чаяны өөренип турган черлеринин оолдар, кыстарына үлгерлиг чижек турган. Студент чылдарында эки өөредилгези дээш Польшада, Ульяновск хоорайда студент эш-өөрүбиле арга-дуржулганы солчуп, чайгы дыштанылгаларында студент тудуг отрядтарына ажылдап, үч-чегези-биле солун, уттундурбас үелерни эрттиргени, студенттериниң тудуг отрядтарының шимчээшкенин дайынчызы болуп, ВЛКСМ обкомунун конференцияларына чаңгыс эвес удаа киришкени оон эртен намдарында.

Оглум Сергей Балчий-оолович Самданы республиканың эмчилеринде билбес кижилер ховар боор. Ол республиканың эмнелге албан черлеринге уролог-андролог, хирург, онколог эмчи болуп ажылдааш, он-он кижилерниң амытын ап, чүс-чүс кижилерге буянын чедирип, өөрүп четтиришкенин сөстөрүнө төлөтпөчү чораан. Кажан республикага озал-ондактарның медицина төвү үндезилеттингенде баштайгы директору болуп ажылдааны төөгүдө арткан. Удуртур ажылдарга — республика эмнелгезинин урология салбырына улуг эмчилеп, кол эмчизинин эмнээшкин талазы-биле оралакчызынга база Кадык камгалал яамызынга республиканың кол кезер эмчизи кылдыр ажылдааны чымыштыг болгаш харысалгалыг ол ажил-ишти билдиргеш башкараарына дөгүм болган. Бодунун тургусчуп эгелеп кааны албан черинин салым-хуузу, ажил-чорудулгазы, ында коллегалары дээш сагыш-човаашкын бирги ээлчегде дээрзин оон барык-ла дыштаныр хүн чок ажылдап турганындан эскерип болур турду.

Эргим эжиниң кичээнгейинге бүргөдип, чаптанчыг ажи-төлүнүн эргеленген чассына таалап, салгалын уламчылаан баштайгы уйнуун холунга чайгал, келир үеже бүзүрелдиг көрүп, хөй-хөй планнарны мурнунга салып алгаш турда, оон ол күзөлдери, чаңык дүшкен соонда тоо быдара чарлып калгаш, хуюкталган ыяш ышкаш, үстүп калганы харааданчыг.

А ие менээ эң-не аарышкылыг чүүл — чөлөнгийжим, дузалакчым

бооп чораан улуг оглумнуң сөөгүн мынчага дээр тыппааным.

Оглум Сергей Самдан кыска шөлээ алгаш, мээң өскөн-төрзөн черимде ак-көк Сүт-Хөлгө барып дыштанып алып дээш эш-өөрүбиле чорупкан. Ол үеде хөлде балыкчыларның олча-омаа кайы хире болганын сонугаар дээш, оларның хемезинге олурупкаш, бар чыда, хөл ортузунга озал-ондакка таварышкан. 2004 чылдың октябрь 14 — мээң чүрээмде эмнеттинмес аар балыгны арттырган хүн ол. Айыыл-халап болган деп дыңнааш, Сүт-Хөл хөлгө ол-ла дораан чедип, канчап билер, оглум кемдей берген, хөлдүн ол-бо эриктинде дириг, мени манап чыдар боор дээш канчаар дилеведим дээр. Хөлдүн бир талазы — кадырланчак хаялар, өске талазы — малгаштыг черлер чүве, оон ыңдыг шаптаразынарын безин эскербейн, хүннүн чыгыы хөлдү долгандыр эргип, бурганымга тейлеп, бүзүрелим ышкынмаан мен. Ноябрь ортан үезинде хөлдүн эри чаакталы берген чыдырда ботинка идиим-биле сугну сүзүп, алды айда хөл эрип эгелээрге, ам-на тып алып боор мен деп, идегелим ышкан-майн дилеп чордум.

Үш чылдың дургузунда оглумну хүннүн чыгыы дилээш, чүнү көрбөдүм, чүнү дыңнавадым дээр. Каран көрнүр хамнарга чедеримге: "Хөлдүн соңгу талазында огунар холу дош кырында уштунуп келген чыдар-дыр, ам-на тып алып силер" — дээрге, төрөлдөрүмнү, шырак оолдарны эдиртип алгаш, тостостун соогунда, январь айда хөлдүн чартыгына кирип ширбип-даа турду; ийги чылында Красноярск крайдан водолазтарга диледип тургаш, кады хөлгө дүшкени бир орус кижиниң мөчүзүн тып үндүрдү. Бир неделя хире ажылдап тургаш, ол-ла бригаданың үш кежигүнү хөлдүн дүвүнчө бадып чыда, узуну 3 хире метр, кудуруу 1 хире метр, чоон, узун дүктөрлүг, союп, шимчеп чоруур амытанга таварышкаш, "ужугуп" үнүп келгенер. Майгыннарынче киргеш, дуй тептингеш чыдыпкан. Орайтай бергенде үнүп кээрге, оглумнуң мөчүзү дыка-ла коргунчуг кылдыр үрелген болган-дыр аа деп бодааш, айтыраарымга, арны-бажы ак тос апарып, келдирлей аарак, ону чуугаалааннар. Оон ол бригада чанган.

Кончуг соокта, декабрь айда хөлдүн бугазының бустаарын чаңгыс эвес удаа дыңнадым. Ол чоок-кавы сириңейип турар ышкаш, сүртенчиг-ле чораан. Дош кырында маңнап турар ышкаш дааштар, оон бустап-ла эгелээр. Бир чылын алды ай ортан үезинде чеде бээривиске хөлдүн кыры дош, одаглангаш, аштанып-чем-ненгеш, кайын, чүден эгелээривисти чуугаалашкаш, элзэн болгаш удуп чыдып алган бис. Эртен оттуп келиривиске, хөлдүн кырында чаңгыс-даа бузунду дош чок,

бойдустун элдептиг чүүлдер болур чорду. Ол чорааш: "Ам-на тып алып силер" — дээн хамның чагыы-биле, кавай база чедире бергеш, чанып тура, ону өрттөткен черивис база бар. Мээң ыңча чылдарда көрүп, дыңнап эрткен чүүлдеримни чуугаалаарымга, чамдык кижилер: "Бо кижиниң сагышсыралдан угааны баксыраан" — деп-даа турду...

Оглумну каш чылдарда дилээш, оода мөчүзүн ажаап, чевээн тудуп, тураскаалын тургузуп каар дээн амгы күзелим-не бо. Ам назы-харым дөгзөн, Сүт-Хөл бажындан Кызыл-Тайга сыннарын куду Суг-Аксынче дорттап чоруур шинээм-даа чок, чоок-кавының аалдарындан, Кызыл хоорайдан чугула хереглээр чүүлүм дилеп чоруп турар аргам эвээжээн. Ынчалза-даа оглумнуң мөчүзүн тып алып дээн идегелим, бүзүрелим караам шоо өшкүжеге ам-даа имистелип хып чоруур.

Ол берге үелерде "Чону — чоорган, хөйү — хөйлең" деп мерген сөстөр шын-дыр деп бүзүрөп, оларның ачызында каш чылда дилээшкенин кылдым. Ынчангаш менээ эң-не берге чылдарның аңгы-аңгы үелеринде материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен чонумга тыва чонуну солуну «Шын» таварыштыр оглумнуң бөгүн 50 харлаар турган хүнүнде илередир сорулганы салган кижилер мен. Ол үеде Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы И. Ш. Монгушка (ам аравыста чок), оралакчылары Орлан Александровиче, Валентина Тоорукпаевнага, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары Каң-оол Тимурович Даваага, Өнер Хүлерович Ондарга, Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларының эмчилеринге, Кызыл кожуунун эмнелге коллективинге, Кызыл кожуунун үндүрүг инспекциязынга, культура килдизинге, Чадаанага, Кызылга кады өөренип чораан чаңгысклассчыларына, Сүт-Хөлдүн социал төвүнге, Бора-Тайганың хөл чоогунда чайлап турган малчыннарына, бодунун эш-өөрүмге, кожоларымга, чаңгыс чер-чурттугларымга, чуржааттарымга, дунмаларымга, кудаларымга, Красноярск хоорайдан оглумнуң коллегазы, хирург эмчи, катастрофалардан медицина төвүнүн директору Юрий Бурмистровка, Красноярск крайдан Геннадий Бяковка удурткан водолазтарга, Кызылдың водолазтарына, Камбылама эргелелинден Буян башкыга өөрүп четтиргенимни илереттим.

Чүрээм ыстап, ыглап чор мен, тыттып келем, чассыг оглум!

Айлынмаа САМДАН.

Кызыл хоорай.

ЧЕДЕРИНИҢ БЕРГЕЗИН.

Улуг-Хем кожуундан Өвүр кожуунун төвү Хандагайты суурга чедип алыры дыка-ла берге. Ылаңгыя кышкы үеде. Кызыл — Хандагайты оруунда Улуг-Хем кожуунга хамааржыр 6 суур, оон аңгыда Элегес-Аксы, Ак-Туруг, Шагаан-Арыг, Чадаана, Хөндөргей деп чурттакчылыг черлер база бар. Бо үстүндө бижиттинген суурларның чурттакчылары Хандагайты чедер дие ийи арга бар.

Бирээде, Кызылга четкеш, хуу машина ээлериңиң машиназынга олурар алаар. Ийиде, Тээли, Ак-Довурак автобустарына дозуп олурар. Оларда чамдыкта хос олуттар чок болур. Бир эвес оларга олуруптар болзуңза, орук ара

дүжүп, Чадаананың база достунар. Кыш дыка-ла берге.

Хандагайтыдан Ш. чедип алырда, ол-ла хуу улуска Кызылга чедир башка олар сени ба албас. Ынчангаш Өвүр чагырга даргазындан, да пассажирлер аргызын чорудуп турар АТП-ниң баштаар черивис болза, Хандагайты чадаарда неделяда үш, турар транспорт-биле, болгай-ла, хандыраарың

Дадар М. күш-ажылдың хоочу Улуг-Хем кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл кожуун муниципалдыг районнуң соңгу комиссиязының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунун соңгулда комиссиязынга онаарының дугайында 2012 чылдың август 7 №43/236-6 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол магадыл дугайында" Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузун база 2012 чылдың июль 19-та Кызыл кожуунун Төлөт хуралының №28 дилзэн барымдаалааш, Тыва Республиканың комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуун муниципалдыг районнуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязы болза.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" парлар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дарга: Ондар. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретар: Самбала.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал яамызы ТР-ниң "Өвүр кожуунун өг-бүлөгө болгаш уруглар дуза төвү" күрүнениң бюджет албан черинин директору олудунга конкурс чарлап тур.

Квалификациялыг негелделер:

— дээди профессионал эртем (мергежили "социал ажылдакчыларны эргелеп-башкаары");

— удуртур албан-дужаалдарга ажылының стажы үш чыл эвези азы мергежил аайы-биле ажылының стажы беш чыл эвези.

Конкурска киржириниң документилен бо чарлаалдың үнгөн хүнүндөн 21 календарь хүнүнүн дургузунда ажыл хүнү шактан 17 шакка чедир дараазында адреске хүлээп алыр: 66700 хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, каб. 317, тел. 5-6

Тыва Республиканың Баштыңы болгаш республиканың кежигүннери күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың ажылдакчызы, Россияның агаар транспортунун тергенин Сергей Сендажиевич КУЖУГЕТТИҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон төрөлдөрүнге болгаш кижилеринге ханы кажыдылган илередип тур.

Сергей Сендажиевичиниң бүгү амыдыралы Тываның хамаатанчык сайырадыры-биле холбаштып келген. Тывадан пассажир аргыштырылганы хөй чылдарның дургузунда боттотулган. Дыка хөй үениң дургузунда Сергей Сендажиевич авиа-бүдүрүлгезин удурткан. Оон хөй чылдардагы күш-ажыл эвес күрүнө шаңналдары-биле үнелеттинген.

Оон ажылдакчыларының болгаш чаңгыс чер-чурттуг хундүткелчи Сергей Сендажиевичини республиканың Улуг Хуралы Төлөткелчилер палатаның депутатына соңгудар арганы Ол албан-дужаалга бодунун соңгукчуларының бүзүшүнүктүрүп шыдаан.

Сергей Сендажиевичини таныыр, билер кижилер ону бижир сорукутук, бодунга болгаш бодунун хүлээлгезинге харысалгалыг, чонунга чагай сеткилдиг кижилер деп үнелээр.

Оон чоок болгаш төрөл кижилери-биле кады улуг чидир качыдап тур бис.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редактор — 2-17-91, факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: нитител-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөрүм — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7650. Чагыг 96. Номериңиң парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүр Херечилелдин дугаары-ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.